

Психологічний аналіз співвідношення ключових понять соціальної компетентності

О.Ф. Король

кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології та моніторингових досліджень, Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти

Статтю присвячено проблемі феноменології соціальної компетентності особистості. На основі теоретичного дослідження виконано аналіз співвідношення ключових понять соціальної компетентності. Визначено соціальну компетентність багатоконпонентним, поліфункціональним психологічним явищем, яке виступає онтологічною підставою всього життя людини.

Статья посвящена проблеме феноменологии социальной компетентности личности. На основе теоретического исследования выполнен анализ соотношения ключевых понятий социальной компетентности. Социальная компетентность определена многокомпонентным, полифункциональным психологическим явлением, которое выступает онтологической основой всей жизни человека.

The article is devoted to the problem of phenomenology of the social competence of personality. On the basis of theoretical research performed correlation analysis of key concepts of social competence. Defined social competence multi-component, multi-psychological phenomenon that is the ontological basis throughout life

Ключові слова: соціальна компетентність, компетентність, компетентнісний підхід.

Постановка проблеми

Аналіз поняття «соціальна компетентність», який використовується різними авторами, показує, що немає загальноприйнятого підходу до розуміння цього конструкту [1-7]. При цьому немає єдиного розуміння конструктів «компетентність» і «соціальна компетентність». Перш за все, необхідно відзначити, що відмінності у визначенні цих понять та постановці проблеми існують уже на міждисциплінарному рівні.

У науковій літературі поняття «компетентність» не має єдиного тлумачення. Первинне його значення стосувалося в основному професійної діяльності та розглядалося як вершина розвитку професійної майстерності. Протягом останніх років дослідники почали визначати компетентності у різних сферах життєдіяльності. На сьогодні компетентність – категорія, яка може стосуватися як конкретно взятої особистості, так і соціальної групи. Вона вказує не лише на

вміння, знання, досвід, а й на самостійність, рівень освіченості, життєві та професійні цінності, здатність ефективно розв'язувати нові нестандартні завдання тощо.

Поняття «соціальна компетентність» є інтегративним і включає такі терміни як «compete» (досконале володіння справою, знаннями) та «socialis» (суспільний, пов'язаний із життям та відносинами людей у суспільстві). Синтезуючи ці два терміни, «соціальну компетентність» можна трактувати як: наявність соціальних повноважень, певного рівня соціальної компетентності, соціальних знань, які дають змогу існувати та діяти в соціальному середовищі. Така багатозначність призводить до численних тлумачень категорії «соціальна компетентність» різними дослідниками.

Одні автори розглядають її як соціальний успіх, успішне соціальне функціонування [8-10], інші визначають соціальну компетентність як здатність досягати бажаних результатів, уміння вибирати соці-

альні орієнтири та діяти адаптивно, підтримуючи при цьому позитивні відносини з іншими [11; 12]; або розглядають як набір характеристик людини, які дають їй змогу приймати рішення, правильно розуміючи очікування та вимоги інших людей як комплексну багатопланову систему оцінки, орієнтацію на співпрацю [12]. Ряд авторів розуміють соціальну компетентність як систему знань про соціальну дійсність, систему соціальних умінь і навичок взаємодії, сценаріїв поведінки в типових соціальних ситуаціях [12; 13]. Таким чином, визнання соціальної компетентності поліфункціональним психологічним явищем, що має складну структуру і виступає онтологічною підставою всього життя людини, детермінує вибір адекватних теоретичних і методологічних основ для вивчення цього феномена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У силу своєї актуальності проблема феноменології соціальної компетентності є предметом вивчення різних наукових напрямів, кожен із яких має свій науково-теоретичний підхід. Оцінюючи сучасний стан методологічних і теоретичних досліджень феноменології соціальної компетентності, можна зазначити, що її науково-психологічний статус розширився. Соціальна компетентність особистості розглядається, насамперед, з позиції суб'єктності та, на думку Г.Є. Беліцької, це нове поняття концептуалізує вищий рівень соціальної активності особистості – освоєння та розвитку соціальної дійсності, що досягається в процесі діяльності, поведінки, спілкування тощо, завдяки гармонізації усвідомлення соціальних проблем і ціннісних орієнтацій [1].

Концептуально близьке розуміння соціальної компетентності зустрічається у О.П. Ніколаєва та О.В. Брушлінського [цит. за 1, с. 42-57]. Так, О.П. Ніколаєв вважає, що стороною соціальної компетентності є моральна і правова зрілість особистості; О.В. Брушлінський розглядає соціальну компетентність як розвиток та інтеграцію психологічних і соціально-психологічних

проблем соціального пізнання, соціальних уявлень, соціальної логіки, пам'яті, почуттів тощо. Він зазначає, що соціальність різноманітна і проявляється не в одній, а в різних формах: індивід, група, нація тощо. – і пропонує розрізнити два поняття: «соціальне» та «суспільне». Завжди пов'язане з природним соціальне – це загальна, вихідна і найбільш абстрактна характеристика суб'єкта та його психіки в їх загальнолюдських якостях. На думку О.В. Брушлінського, громадське – це не синонім соціального, а більш конкретна типологічна характеристика проявів загальної соціальності: національних, культурних тощо [1, с. 42-57]. Звідси він визначає соціальну компетентність як вищий рівень освоєння дійсності за допомогою свідомості.

Таким чином, у вказаній концепції поняття «соціальна компетентність» трактується як характеристика особистості, що має механізми гармонізації процесу усвідомлення соціальних проблем і ціннісних орієнтацій на суспільне благо.

У роботах К. Рубіна і Л. Роуз-Креснер, які розглядають проблеми соціальної компетентності дитини у зв'язку з вирішенням міжособистісних проблем, представлено короткий огляд основних визначень соціальної компетентності [14].

Різнорманітність таких дефініцій можна прокоментувати твердженням про те, що визначень соціальної компетентності стільки ж, скільки дослідників цієї проблеми. Зупинимось на найбільш типових із цих визначень. Голфрід і Дзурілла пропонують розглядати соціальну компетентність як здатність індивіда ефективно й адекватно вирішувати різні проблемні ситуації, з якими він стикається [цит. за 15, с. 314-318]. Зіглер оцінює соціальну компетентність як повсякденну ефективність індивіда у взаємодії зі своїм оточенням [там же, с. 317]. Форд стверджує, що соціальна компетентність може бути розглянута як досягнення відповідних соціальних цілей у специфічних соціальних умовах із використанням відповідних засобів, досягаючи при цьому позитивних зрушень у розвитку [там же, с. 316]. Вотер і Сроуф

вважають, що соціальна компетентність – це здатність використовувати ресурси соціального оточення й особистісні ресурси з метою досягнення хороших результатів у розвитку [там же, с. 315]. Автори вважають, що соціальна компетентність – це здатність досягати особистих цілей у соціальній взаємодії, постійно підтримуючи хороші відносини з іншими людьми в усіх ситуаціях. На думку Є. В. Коблянської, соціальна компетентність – це розуміння відносин «Я»-товариство, вміння вибрати правильні соціальні орієнтири, вміння організувати свою діяльність відповідно до цих орієнтирів [11]. Автор пропонує розглядати соціальну компетентність як адаптаційне явище, причому функціонування адаптаційного механізму забезпечує соціально-психологічна підготовленість. Тобто соціальна компетентність визначає рівень адаптації людини до ефективного виконання заданих соціальних ролей.

У дослідженнях проблеми соціальної компетентності є аргументовані висновки про те, що соціальна компетентність особистості проявляється в різних формах – як зрілість (компетентність) духовна, громадянська, професійна. Однак у цих проявах вона завжди постає як орієнтація особистості на співпрацю, кооперацію спільних зусиль, гармонійне, справедливе поєднання інтересів. Така орієнтація настільки стійка, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Виходячи з цього, соціальна компетентність передбачає знання, вміння, навички людини, достатні для виконання обов'язків, властивих життєвому періоду, у якому людина знаходиться. Так, наприклад, В.В. Цветков вважає, що соціальну компетентність необхідно розглядати з позиції виконання людиною певних соціальних ролей. На його думку, соціальна компетентність – це соціально-педагогічна категорія, що означає інтегративну якість особистості, яка дозволяє індивідові активно взаємодіяти з соціумом, встановлювати контакти з різними групами й індивідами, а також брати участь у соціально значущих проєктах і продуктивно виконувати різні соціальні ролі.

Аналогічне за змістом визначення подає Н.І. Білоцерківець, у якому соціальна компетентність розглядається як певний рівень адаптації людини до ефективного виконання заданої соціальної ролі [8]. Наведені визначення свідчать про те, що структура соціальної компетентності становить, насамперед, сукупність соціальних знань, умінь і навичок, які застосовуються в головних сферах діяльності людини. Однак, на думку цілого ряду вчених, перераховані компоненти структури компетентності можуть бути доповнені іншими, не менш важливими складовими. Так, В.М. Куніцина виділяє в складі соціальної компетентності шість компонентів: комунікативну компетентність, вербальну, соціально-психологічну компетентність, міжособистісну орієнтацію, еґо-компетентність і власне соціальну компетентність [4].

Таким чином, теоретичний аналіз сутності соціальної компетентності дає можливість стверджувати, що у зв'язку зі змістовним різноманіттям феномена соціальної компетентності його загальноприйняте визначення досі не закріпилося в сучасній науці. Кожен із авторів має свою аргументовану позицію в розумінні соціальної компетентності, що обумовлює різноманітність напрямів її дослідження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У дослідницько-прикладному плані складність проблеми полягає в тому, що більшість спроб вивчення соціальної компетентності відрізняється в основному педагогічною редукацією та не включає в контур дослідження всю складність, багатомірність і неоднозначність її трактування.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття поняття «соціальна компетентність» через співвідношення та суть понять «компетентність» і «соціальність».

Виклад основного матеріалу дослідження

Зміст поняття «соціальна компетентність» може розглядатися в аспекті ком-

петентного підходу і можливих варіантів взаємодії особистості із соціальним середовищем (соціальності). Традиційність поняття «компетентність» розглядається в рамках компетентнісного походу. Шляхи його становлення стисло описує І.О. Зимня [2]. Проаналізувавши дослідження основоположників і розробників компетентнісного підходу [1; 3; 5; 16-18; 20], автор виділяє в його розвитку три етапи: для першого етапу (1960-1970 рр.) характерно введення в науковий апарат категорій «компетенція» і «комунікативна компетентність» (Д. Хаймс), а також створення передумов для розмежування понять «компетенція» і «компетентність». На другому етапі (1970-1990 рр.) відзначається активне використання категорій «компетенція» і «компетентність» у теорії та практиці навчання мови, а також при аналізі професіоналізму в управлінні, керівництві, менеджменті, спілкуванні. У цей період розробляється зміст понять «соціальні компетенції» та «соціальна компетентність»; Дж. Равен визначає поняття «компетентність» як специфічну спроможність, необхідну для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній сфері й таку, що включає вузькоспеціальні знання, своєрідні предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії [16]. Учений подає перше розгорнуте тлумачення феномена компетентності, що складається, на думку автора, «з великого числа компонентів, багато з яких відносно незалежні один від одного..., деякі компоненти відносяться скоріше до когнітивної сфері, а інші – до емоційної... Ці компоненти можуть замінити один одного в якості складових ефективної поведінки» [16, с. 253]. Як підкреслює автор, сутність усіх видів компетентності полягає в тому, що вони є «мотивованими здібностями», які проявляються в особистісно значущій діяльності суб'єкта діяльності, причому ціннісний аспект є вирішальним при визначенні компетентності [2, с. 35]. У цій же роботі наведено 37 видів компетентностей, серед яких: тенденція до більш ясного розуміння цінностей і установок стосовно конкрет-

ної мети, емоційне ставлення до діяльності, готовність і здатність до самонавчання, впевненість у собі й адаптивність, деякі характеристики мислення (зокрема, звичка до абстрагування, критичність, реакція на існуючу проблему), готовність до інновацій і здатність до прийняття рішень, здатність до колективної діяльності тощо [там же, с. 38-39].

До цього ж етапу відноситься й початок активної участі російських учених [3; 9; 19] у розробленні теорії компетентності, конкретизації теорії стосовно певних професій. Зокрема, Н.В. Кузьміна розглядає компетентність як «властивість особистості» [3, с. 38-39].

Початок третього етапу в дослідженні компетентності як наукової категорії пов'язується з виходом у світ робіт А.К. Маркової, де професійна компетентність усебічно та цілеспрямовано розглядається з позицій психології праці. Аналізуючи професійну компетентність учителя, автор виділяє в її структурі чотири блоки: а) професійні (об'єктивно необхідні) психологічні та педагогічні знання; б) професійні (об'єктивно необхідні) педагогічні вміння; в) професійні психологічні позиції, установки вчителя, яких вимагає від нього професія; г) особистісні особливості, що забезпечують оволодіння вчителем професійними знаннями та вміннями [цит. за 1, с. 47]. Визначимо, що в більш пізній роботі А.К. Маркова використовує термін «компетенція» і виділяє спеціальний, соціальний, особистісний та індивідуальний види професійної компетенції. Водночас Л.М. Митіна, розвиваючи ідеї Л.О. Петровської й акцентуючи увагу на соціально-психологічному та комунікативному аспектах компетентності вчителя, у поняття «педагогічна компетентність» включає «знання, вміння, навички, а також способи та прийоми їх реалізації в діяльності (саморозвитку) особистості» [19, с. 44] і виділяє дві підструктури професійної компетентності: діяльнісну та комунікативну [6, с. 13].

Зауважимо, що досі спостерігається змішання понять «компетенція» та «ком-

петентність». Так, Н.О. Грішанова, В.О. Ісаєв, Ю.Г. Татур визначають професійну компетентність як сукупність якостей особистості, що забезпечують ефективну професійну діяльність [20]. Ця характеристика включає професійно важливі знання, уміння та навички, здібності, мотивацію і досвід професійної діяльності, інтеграція яких становить єдність теоретичної та практичної готовності до конкретного праці та дає змогу спеціалістові проявити на практиці здатність реалізувати свій потенціал для успішної творчої професійної діяльності. У такому разі компетенція розуміється як коло питань, у якому фахівець повинен бути компетентним, сферу діяльності, у якій він реалізує свою професійну компетентність. Дослідник О.В. Хуторська, навпаки, сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), що задаються щодо певного кола предметів і процесів, визначає як професійну компетенцію, а ступінь присвоєння компетенції, тобто, володіння людиною відповідною компетенцією, включаючи його особистісне ставлення до неї та предмета діяльності, називає компетентністю [18, с 50]. Іншими словами, терміном «компетенція» він визначає те різноманіття знань, умінь, особистісних якостей, властивостей тощо, яким повинна володіти людина відповідно до свого місця в соціальній і професійній дійсності. Термін «компетентність» вказує на відповідність реального та необхідного в особистості фахівця, на ступінь присвоєння особистістю змісту компетенцій, тобто це, перш за все, якісний показник. При цьому компетентність може характеризувати оволодіння особистістю не однієї, а кількома компетенціями, зокрема, професійна компетентність може визначатися як оволодіння фахівцем усіма професійними компетенціями.

Дослідник І.А. Зимня виділяє три групи ключових компетентностей на основі сформульованих у вітчизняній психології положень стосовно того, що людина є суб'єктом спілкування, пізнання, пра-

ці (Б.Г. Ананьєв); людина виявляється в системі відносин до суспільства, інших людей, до себе, до праці (В.М. М'ясищев) [2, с. 34-42]; компетентність людини має вектор акмеологічного розвитку [там же, с. 36]; професіоналізм включає компетентності, які:

- відносяться до самого себе як особистості, суб'єкта життєдіяльності;
- відносяться до взаємодії людини з іншими людьми;
- відносяться до діяльності людини, які проявляються в усіх її типах і формах [там же, с. 40].

Таке групування дало змогу структурувати підходи до назви та визначення ключових компетенцій/компетентностей і представити їх сукупність (усього виділено 10 основних компетенцій).

1. Компетенції, що відносяться до самої людини як особистості, суб'єкта діяльності, спілкування:

- компетенції здоров'язбереження: знання та дотримання норм здорового способу життя, знання небезпеки куріння, алкоголізму, наркоманії, СНІДу; знання та дотримання правил особистої гігієни, побуту; фізична культура людини, свобода та відповідальність вибору способу життя;
- компетенції ціннісно-сміслової орієнтації у світі: цінності буття, життя; цінності культури (живопис, література, мистецтво, музика), науки; виробництва; історії цивілізацій, власної країни; релігії;
- компетенції інтеграції: структурування знань, ситуативно-адекватної актуалізації знань, розширення збільшення накопичених знань;
- компетенції громадянськості: знання та дотримання прав і обов'язків громадянина; свобода і відповідальність, впевненість у собі, власна гідність, громадянський обов'язок; знання і гордість за символи держави (герб, прапор, гімн);
- компетенції самовдосконалення, саморегулювання, саморозвитку, особистісної та предметної рефлексії; сенс життя; професійний розвиток; мовний і мовленнєвий розвиток; оволодіння культурою рідної мови, володіння іноземною мовою.

2. Компетенції, що відносяться до соціальної взаємодії людини та соціальної сфери:

- компетенції соціальної взаємодії: з суспільством, спільністю, колективом, сім'єю, друзями, партнерами, конфлікти та їх погашення, співпраця, толерантність, повага і прийняття інших (раса, національність, релігія, статус, роль, стать), соціальна мобільність;

- компетенції в спілкуванні: усному, писемному, діалог, монолог, творення і сприйняття тексту; знання та дотримання традицій, ритуалу, етикету; крос-культурне спілкування; ділове листування; діловодство, бізнес-мовлення; іншомовне спілкування, комунікативні завдання, рівні впливу на реципієнта.

3. Компетенції, що відносяться до діяльності людини:

- компетенція пізнавальної діяльності: постановка та вирішення пізнавальних завдань; нестандартні рішення, проблемні ситуації – їх створення і вирішення; продуктивне і репродуктивне пізнання, дослідження, інтелектуальна діяльність;

- компетенції діяльності: гра, навчання, праця; засоби та способи діяльності: планування, проектування, моделювання, прогнозування, дослідницька діяльність, орієнтація у різних видах діяльності;

- компетенції інформаційних технологій: прийом, переробка, видача інформації; перетворення інформації (читання, конспектування), мас-медійні, мультимедійні технології, комп'ютерна грамотність; володіння електронною, інтернет-технологією.

Таким чином, ми, слідом за І.Я. Зимньою, розглядаємо компетентність і компетенції як взаємопідлеглі компоненти активності суб'єкта. Компетенцію ми розглядаємо як потенційну активність, готовність і прагнення до певного виду діяльності; компетентність – інтегральну якість особистості – як успішно реалізовану в діяльності компетенцію. Компоненти компетенції та компетентності в якій-небудь сфері життєдіяльності, на наш погляд, можуть бути представлені когнітивним ком-

понентом (знаннями), мотиваційним компонентом, аксіологічними компонентом (спрямованістю, ціннісними відносинами особистості), практичним компонентом (уміннями, навичками, досвідом діяльності) і емоційно-вольовим компонентом (саморегуляцією). Аналіз визначень соціальної компетентності дає змогу встановити, що це поняття належить до цілісної системи «особистість - соціум» [8; 13; 16]. Саме «компетентність» забезпечує взаємозв'язок особистісних якостей індивіда зі сподіваннями і вимогами соціокультурного середовища та забезпечують процес його входження в соціум (соціалізацію) [13]. Дослідник І.В. Бургун визначає компетентність як інтегративну якість особистості, яка забезпечує здатність вирішувати завдання різного характеру (пізнавальні, ціннісно-орієнтовні, комунікативні та перетворювальні), спираючись на засвоєний соціальний досвід.

У такому разі у визначенні компетентності повинен віддзеркалюватися її подвійний характер. З одного боку, це поняття характеризує особистість і є її інтегративною якістю. З іншого – воно визначає рівень відповідності особистості суспільній нормі, у якій відбувається вимога суспільства щодо її підготовки до діяльності (рівень відповідності нормі). Подвійний характер означення поняття відбиває об'єктивну обумовленість суспільних відносин і психічну активність самої людини.

Висновки

На основі проведеного аналізу можна дійти висновку, що соціальна компетентність – це інтегрована здатність особистості, яка включає наявність соціальних повноважень, певного рівня соціальної компетенції, соціальних знань, які дають змогу існувати та діяти в соціальному середовищі.

Проблема компетентності, зокрема, соціальної, та її співвідношення з іншими науковими категоріями потребує подальшого теоретичного осмислення та вичерпного аналізу.

Література

1. Белицкая Г. Э. Социальная компетенция личности [текст] / Г. Э. Белицкая // Сознание личности в кризисном обществе. – М., 1995. – С. 42-57.
2. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.
3. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. –С. 38-39.
4. Куницина В. Н. Межличностное общение : Учебник для вузов / Куницина В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. – СПб. : Питер, 2003. –544 с. : ил.
5. Мельник Е. И. Содержание коммуникативной компетентности педагога / Е. И. Мельник // Психология и школа. – 2004. – № 4. – С. 43- 48.
6. Петровская Л. А. К вопросу о природе конфликтной компетентности / Л. А. Петровская // Вестник Московского университета Сер. 14. Психология. – 1997. – № 4. – С. 41-45.
7. Zimmer D. Die Entwicklung des Begriffes der sozialen Kompetenz in der Verhaltenstherapie // R. Ulrich, R. Ulrich (Hrsg.). Soziale Kompetenz. В. 1. München: Pfeiffer. 1978. S. 469-482.
8. Сохань Л. В. Життєва компетентність особистості / Сохань Л. В., Єрмаков І. Г., Несен Г. М. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
9. Малая О. Г. Развитие социальной компетентности личности в условиях корпоративной культуры : автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05 / О. Г. Малая – М., 2005. – 23 с.
10. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособности личности / Л.М.Митина. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2002. – 217 с.
11. Коблянская Е. В. Психологические аспекты социальной компетентности [текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.05 / Е. В. Коблянская. – СПб, 1995. – 22 с.
12. Selman R.L. The growth of interpersonal understanding: Development and clinical analysis / R. L. Selman. N.Y.: Academic Press, 1980. - 340 p.
13. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006.– 182 с.
14. Рубин К. Х. Решение межличностной проблемы и социальная компетентность в поведении детей / [Рубин К. Х., Роуз-Краснор Л.] ; сост. и общая редакция Н. В. Казариновой, В. М. Погольши // Межличностное общение. – СПб. : Питер, 2001. – 512 с. : ил.
15. Сулейманов М. С. Контент-анализ понятия «социальная компетентность» [Текст] / М. С. Сулейманов // Молодой ученый. – 2012. – № 9. – С. 314-318.
16. Равен Дж. Компетентность в современном обществе : выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 268 с.
17. Татур Ю. Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалистов / Ю. Г. Татур // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 3. – С. 20-26.
18. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской. – Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.
19. Петровская Л. А. Компетентность в общении : социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
20. Гришанова Н. А. Развитие компетентности специалистов как важнейшее направление реформирования профессионального образования / Н. А. Гришанова // Квалиметрия в образовании : методология и практика : материалы X симпозиума. Кн. 6. – М. : Изд-во Исслед. центра проблем качества подготовки специалистов, 2002. – С. 43-45.
21. Rose-Krasnor L. // Social Development, 1997. V.6. No1. P.111-129.
22. Ulrich R., Ulrich de Muynck R. Diagnose und Therapie sozialer Störungen. Das Assertiveness - Trainings-Programme ATP/ R.Ulrich, R. Ulrich de Muynck München: Pfeiffer, 1980. S. 369-382.